

Instrumentalizarea etnică a religiei în sud-estul Europei

NONKA BOGOMILOVA

I. Introducere teoretică

Religia reprezintă un puternic instrument cultural în construcția și perpetuarea identității individuale și de grup. Semnificația și intensitatea ei variază în conformitate cu tipul social al grupului în a cărei perpetuare culturală este implicată. Prezența sa culturală, deși într-un mod specific, poate fi regăsită în conștiința de sine a mai multor formațiuni comunitare: feministe, ecologice, politice, economice, naționale, etnice, etc. În urmă cu două milenii creștinătatea își începea biografia culturală cu ideea și entuziasmul depășirii limitelor și contradicțiilor de toate felurile: cele provenite din rudenie sau cele legate de gen, cele teritoriale, statale, etnice, economice etc. sau, în cuvintele Apostolului Pavel: „*Căci toți sînteți fii ai lui Dumnezeu, prin credința în Hristos Isus. Toți care ați fost botezați pentru Hristos, v-ați îmbrăcat cu Hristos. Nu mai este nici Iudeu, nici Grec, nu mai este nici rob, nici slobod; nu mai este nici parte bărbătească, nici parte femeiască, fiindcă sunteți una în Hristos Isus.*”¹ Astăzi, sutele de ramificații ale creștinismului — biserici, școli, curente — fac parte din accesoriile identificabile a numeroase asociații, a căror mărime variază de la doi membri la mai multe milioane de oameni.² Se părea la sfîrșitul secolului trecut că religia își epuizase potențialul ca justificator și instrument în sîngeroasele ciocniri dintre civilizații sau în lupta pentru supremația imperială și culturală. Viitorul istoric părea să aparțină controlului rațional — economiei, politicii, organizării statale. Secolul al XX-lea a demonstrat slăbiciunea previziunilor raționale. Pînă și teoria cultural-politică (în varianta binecunoscută și puternic controversatei teze a lui Huntington despre ciocnirea civilizațiilor pe baze religioase) a recunoscut revenirea triumfală a religiei în scena socială.³

Contrar însă ideilor de la începuturile creștinătății, religia este deseori inclusă în practicile defensive sau ofensive pe care le adoptă grupul față de mediul său și prin care grupul își realizează perpetuarea culturală. În plus, în chiar interiorul zonelor de civilizație aparținînd uneia și aceleiași religii istorice, apar complicate relații de integrare și dezintegrare. Ca parte a acestor procese, care iau de multe ori un curs dureros ce implică intervenții militare, religia reprezintă unul din pretextele importante ale acestor mecanisme. De obicei, luptele pentru eliberarea națională din secolul trecut și cel actual, precum și formarea noilor state naționale după căderea comunismului în Europa Centrală și de Est au fost însoțite de reactivarea funcțiilor religiei în identificarea comunității. În acest proces, ciocnirea civilizațiilor, în termenii lui Huntington, ca ciocnire a principalelor religii istorice, are, în opinia mea, mai puține manifestări reale și consecințe cultural-politice decît are diferențierea comunităților din cadrul aceleiași civilizații. De exemplu, conflictele dintre catolici și protestanți în Irlanda de Nord, dintre credincioșii catolici și ortodocși (croai și sîrbi) din fosta Iugoslavie, dintre credincioșii ortodocși înșiși (Grecia și Macedonia), chiar și în cadrul Bisericii Ortodoxe (conflictul dintre mereu mai numeroasele sinoduri din Bulgaria, Ucraina, etc.) sînt mult mai reale și însemnate din punct de vedere social decît tradiționala opoziție abstractă creștinism/islamism. Mai mult, o aplicare similară, instrumentalizarea religiei în procesul de diferențiere și perpetuare a comunității, este la fel de larg răspîndită în așa-zisa lume islamică: 1. Rolul islamismului ca doctrină național-politică diferă de la o țară la alta (de la unul fundamental în Egipt pînă la unul nesemnificativ în Siria). 2. Islamismul este deseori invocat de marile și puternicele țări islamice ca justificare cultural-istorică pentru dominația lor asupra altor țări islamice (Egipt, Iran)⁴ 3. Numeroasele curente și forme istorice ale islamismului sînt folosite ca un instrument al identificării comunității adeseori încărcat cu energii agresive: satul împotriva orașului, poporul împotriva elitei economice și politice, partidele cu programe modernizatoare împotriva celor conservatoare, etc.⁵

Prezentarea unui anumit conflict al comunității (etnic, internațional, economic, etc.) în termenii ciocnirii religioase a civilizațiilor are de obicei un impact nefavorabil asupra evoluției și soluționării sale, din mai multe privințe: 1. conflictul și incompatibilitatea grupurilor sînt sacralizate pe bazele unei puternice tradiții istorice împovărate de o puternică inerție culturală; 2. ajungerea la consens este astfel împiedicată și sînt implicate diferite forme de coexistență separată și ostilă a grupurilor — separarea statului, teritoriului, etc. 3. este creat un cadru politic favorabil intervenției unei a treia părți în conflict și, sub un pretext cultural plauzibil, apărarea nu a unui anumit interes al statului, ci a civilizației respective în ansamblu. Exemple edificatoare în această privință sînt: internaționalizarea conflictului israelo-palestinian și reformularea lui ca un conflict între arabii de rînd —

musulmani și creștini adică occidentali, sau, altfel spus, Marile Puteri; eforturile de a interpreta într-un fel similar conflictele etnice din țările aparținând vechii Iugoslavii etc.

De fapt, prin implicarea religiei în aceste conflicte etnice și internaționale se creează de cele mai multe ori un cadru cultural propice pentru redistribuirea sferelor de influență ale țărilor dezvoltate.

II. Cine impune această implicare a religiei în situațiile conflictuale? Care sînt mecanismele sale? Și, mai ales, de ce vorbim despre implicarea, instrumentalizarea religiei?

Religia devine element vital al unui grup național sau etnic, ideologie a unei comunități, numai atunci cînd este legată și subordonată direct perpetuării culturale, politice etc. a respectivei comunități. Cînd este asimilată în mitologia grupului. Una dintre funcțiile esențiale în procesul său de instrumentalizare este de a furniza bazele statutului ontologic al grupului, care să îi garanteze pe de o parte dreptul la existență autonomă, iar pe de altă parte superioritatea, autoritatea lui față de alte comunități de același gen.⁶ Această instrumentalizare a religiei este deosebit de intensă atunci cînd grupul locuiește într-un mediu cu o apartenență religioasă diferită. Cînd, datorită unor circumstanțe istorice oarecare, acest mediu a fost pentru un timp îndelungat sau a devenit la un moment dat ostil față de existența și păstrarea grupului, diferențele religioase ale părților conflictuale devin un element durabil al strategiilor lor agresive și defensive. Astfel catolicismul polonez și croat⁷, ortodoxia rusă și sîrbă au avut în perioade istorice diferite un puternic potențial național-patriotic.⁸

Instrumentalizarea religiei a cunoscut diferite forme în funcție de specificul fiecărei situații și de strategiile pe care le adoptă grupul față de mediu. Astfel, pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea, religia ortodoxă a constituit unul din fundamentele doctrinei imperialismului rusesc, iar astăzi ea servește ca motivație și cauză pentru căutarea unui mod diferit, autonom de dezvoltare, în opoziție cu cel occidental.⁹ Catolicismul polonez a avut drept obiectiv eliberarea națională, precum și lupta anti-comunistă, nefiind întîmplător faptul că acum, lipsit de un cadru ostil căruia să i se împotrivescă, își pierde semnificația sa națională, macro-socială.¹⁰ Cîteva forme extreme ale doctrinei naționaliste evreiești (din cadrul curenților sioniste, de exemplu) instrumentalizează iudaismul transformîndu-l într-un semn al hegemoniei și exclusivității națiunii și statului evreiesc.¹¹ În mod asemănător, islamismul este instrumentalizat de grupările militare agresive sau de elitele politice ale statului (de exemplu, în Irak, sau, în diferite perioade, în Libia și Egipt).¹²

Mecanismele instrumentalizării sînt de obicei legate de:

1. Operarea unui reducționism doctrinal asupra religiei respective. Mitologia de grup elimină apelul universal uman al religiei (fiecare religie istorică conține un asemenea apel) și își plasează religia, mai presus de orice, în legătură cu propria sa origine și trecut eroic; își sacralizează teritoriul propriu și continuitatea sa în timp, trăgîndu-și din ea energiile pentru viitor. Ideile de națiune, popor, etnie, stat, civilizație, comunitate alese de Dumnezeu, au constituit o sursă vitală de energie pentru comunități atît în trecut cît și în zilele noastre, deși în situații și culturi limitate.¹³ Astăzi, acestea sînt de obicei exploatare de comunitățile mai puțin dezvoltate din punct de vedere social-economic. În loc să-și întemeieze supremația pe resurse ideologice, țările dezvoltate se bazează mai degrabă pe resurse economice și militare, pe acțiune reală în loc de mitologie. De aceea, religia constituie un element esențial al mitologiei grupului acolo unde o comunitate a dezvoltat strategii de preservare și strategii agresive într-un mediu ostil: lupta pentru drepturi, eliberare etc. Și astfel, după îndeplinirea acestor scopuri, rolul religiei ca sursă a identității grupului se diminuează. Este cazul credinței ortodoxe după eliberarea Bulgariei de sub jugul turcesc, al catolicismului în Croația după separarea sa ca stat autonom etc.

2. Un al doilea mecanism caracteristic instrumentalizării religiei ca temelie a identității grupului este mutarea accentului de la valoarea morală și spirituală pe care o are pentru individ la funcțiile simbolice pe care le deține în cadrul grupului. De aceea instrumentalizarea de grup a religiei este de obicei un semn fie al unui principiu individual nedezvoltat (într-un mediu patriarhal), fie al unei limite psihologice de rezistență atinsă prin dezvoltarea principiului individual. Dacă instrumentalizarea etnică a religiei intră în primul tip, instrumentalizarea sa în unele forme contemporane — religii noi, mișcări feministe etc. — se subsumează de obicei celui de-al doilea tip.

3. Un al treilea mecanism principal al instrumentalizării de grup a religiei este mobilizarea sa activă, transformarea doctrinei religioase, strategia agresivă a grupului fiind de multe ori legată de aceasta. În religiile istorice răbdarea, nonrezistența, depășirea spirituală a suferinței constituie centrul de greutate. Confiscată de o etnie, de o țară sau de o altfel de grupare, religia asigură o manifestare de tip activ a grupului.

III. Implicarea religiei în conflictele din Balcani

Nu numai cruciadele din trecut, ci și conflictele contemporane din Balcani sînt pătrunse de aceleași strategii ofensive și defensive motivate religios. În această privință, ortodoxia naționalistă sîrbă și catolicismul naționalist croat s-au întrecut în intensitate în timpul războiului.¹⁴ Apartenența religioasă s-a numărat printre argumentele purificării etnice ale ambelor părți. Fiecare a atacat biserica părții opuse. Apartenența catolică a Croației este exploatată astăzi de anumite cercuri politice și intelectuale pentru a dovedi apartenența sa la Europa Occidentală și nu la Balcani. Apartenența ortodoxă sîrbă reprezintă o importantă motivație în justificarea agresiunii militare asupra Kosovo-ului islamic.¹⁵ În Bulgaria ateistă, schimbarea violentă a antroponimiei turcilor a fost justificată, în special în anii '90, prin pretinsa ireconciliabilitate dintre ortodoxie și islamism.¹⁶

Aceste mecanisme și forme ale instrumentalizării religiei lasă de obicei asupra conștiinței de sine și comportamentului grupului care recurg la ele (etnie, națiune sau alt tip de formațiune), amprenta iraționalității, a dualismului maniheist, adică a unui tip de gîndire exclusivist, neconsensual, care urmărește să obțină hegemonia sau o existență separată față de cealaltă parte, și nicidecum negocierea de compromisuri și drepturi. Acest tip de gîndire și comportament este elocvent ilustrat și de războiul dintre sîrbii ortodocși și albanezii musulmani majoritari în Kosovo. Identificarea religioasă a comunității constituie un semn fie al absenței, fie al imaturității celorlalte tipuri de identificare: națională și statală, social-economică, civică. În alte cazuri cum ar fi revitalizarea etnică, ea poate fi un simptom al istovirii și dizolvării domeniului simbolic și a transcendenței neutre a principiului statal¹⁷, al incapacității statului de a menține un echilibru și un schimb de energii (de natură culturală, economică) între grupările etnice din componența statului respectiv. Un astfel de proces a avut loc în dezintegrarea U.R.S.S.-ului și a fostei Iugoslavii. Statul sovietic se transformase treptat într-o unealtă a supremației ruse, iar statul iugoslav își pierduse caracterul său federativ devenind în schimb un paravan pentru dominația politică sîrbă.

Cîțiva autori au arătat faptul că dacă în 1820 abia jumătate din populație aparținea unor națiuni etnice, restul neavînd un statut autonom, teritorial și politic, în anii '20 ai secolului nostru, acesta din urmă **s-a ridicat** pînă la valoarea de 7%, pentru ca după cel de-al doilea război mondial **să scadă** la 3%. Acest proces a fost numit de cercetătorul J. Krejci „*armonizarea interrelațiilor etnico-politice*”.¹⁹

Actualele conflicte din Balcani, apărute în timpul dezintegrării fostei Iugoslavii, fiind o consecință a acestui lucru, sînt o formă mai degrabă revanșardă și necivilizată de realizare a unui asemenea gen de proces. Dar războiul, pasiunile agresive, gîndirea neconsensuală care îl însoțesc sînt în mare măsură o consecință inevitabilă a tensiunilor și a neîncrederii acumulate de secole, în special în secolul XX, a ciocnirilor militare din trecut, și de asemenea o consecință a asprei sorți istorice a țărilor din această regiune. Implicarea religiei în conflictele care au loc aici nu este doar o dovadă a imaturității sociale; ea constituie de asemenea și un factor al agravării lor sau al soluționării lor în sensul separării și incompatibilizării pe baze religioase. Bineînțeles, unul dintre motive se găsește chiar în natura religiei care, după spusele lui Paul Tillich, dă definiții și dimensiuni absolute. Acest lucru conferă fiecărei comunități posibilitatea sacralizării proprii sale ființe ca pe un absolut, exclusiv și incompatibil (în limita teritoriului, vieții politice, genului, economiei) cu alte comunități. Dar de fapt această particularitate a religiei renaște și este activată doar combinată fiind cu un anumit tip de gîndire și un ansamblu socio-psihologic al grupului provenit din trăsăturile complexe ale biografiei sale.²⁰ Este rolul religiei în această situație să sacralizeze, să pună amprenta onorabilă a tradiției, culturii, a sacrului asupra unui anumit mod de gîndire și unui tipar mental. Incompatibilitatea dintre sărăcie și bogăție, dintre cei puternici și cei neputincioși, dintre femeie și bărbat, dintre sîrbi și croați sau albanezi, creată ca o consecință a diferențelor religioase fundamentale, devine de obicei ireconciliabilă cu consensul rațional în măsură să construiască mijloace acceptabile pentru ambele părți. Conflictul este formulat în termenii ori-ori. Fiecare parte luptă pentru un statut (teritorial, cultural, politic) corespunzător absolutului propriu întemeiat religios și, în virtutea exclusivismului, dominației. Nu e de mirare faptul că orice procedeu rațional și birocratic avînd ca finalitate reconcilierea intereselor, acceptarea coexistenței, recunoașterea drepturilor etc., devine dificil de realizat într-un asemenea context psiho-ideologic.

IV. Situația din Kosovo. Controversele etno-religioase

Este mai presus de orice îndoială că, în cazul Kosovo, este vorba de o anumită instrumentalizare. Diferențele care fuseseră interpretate, în alte perioade istorice, în limitele compatibilității, coexistenței, acceptării reciproce, sînt acum percepute în sens opus. Astfel, formarea după primul război mondial a federației iugoslave reunind sîrbii, croații, slovenii, a fost rezultatul multor ani de eforturi ale unor cercuri intelectuale și politice din acele țări, de consolidare a slavilor de sud într-un singur stat, indiferent de apartenența lor religioasă. Înconjurate

de puternice și ostile state occidentale, acele elite au pus la baza unificării comunităților lor elementul etnic slav ca pe un liant al comunităților eterogene etnic și politic din Peninsula Balcanică. Dar perioada încheiată de cel de-al doilea război mondial a demonstrat inaplicabilitatea practică a idealurilor intelectuale romantice privind egalitatea și coexistența unor popoare și religii diferite într-o singură federație. Statul iugoslav s-a transformat treptat într-o unealtă și un paravan folosit de hegemonia națională sârbă. Agresiunea reciprocă și vărsarea de sânge din timpul celui de-al doilea război mondial a deschis un abis profund (pe plan psihologic și ideologic) între popoarele de aici. Asamblată ca o creație statală artificială după cel de-al doilea război mondial, Republica Socialistă Federativă Iugoslavia a lui J.B. Tito a fost susținută și de birocrăția comunistă de stat prin combinarea flexibilității politice cu teroarea. Pentru o anumită perioadă de timp, coexistența pașnică a fost menținută pe bazele autonomiei politice și religioase a comunităților separate din punct de vedere național-politic, dar reunite istoric. Dar de-a lungul acestei perioade au apărut de asemenea destule tensiuni interne, religioase și etnice, care au condus în mod firesc la separarea sîngeroasă a acestei creații statale artificiale. Inspirația universalistă a concepției comuniste a devenit un mijloc de înăbușire a diferențelor culturale, etnice și religioase a popoarelor de aici și de abilă manipulare a lor. Astfel musulmanii din Bosnia și Herțegovina au fost declarați o națiune separată²¹, iar în Kosovo, bucurîndu-se conform Constituției din 1974 de o largă autonomie politică și teritorială, aflulul de populație albaneză a fost stimulat pe socoteala migrației populației sârbe.²² Astăzi mai mult de 80% din populația din Kosovo este reprezentată de albanezi musulmani. Scopul partidului comunist și al întregului aparat de stat în negarea tuturor diferențelor naționale, a fost acela de a slăbi forța vitală a naționalismului și a dominației sârbe, principalul său rival în lupta pentru putere în federație. Dar imediat după crearea noii Republici Iugoslavia, alcătuită din Serbia, Muntenegru și regiunile autonome Kosovo și Voivodina, noua constituție sârbă din 1990 a limitat drepturile politice ale regiunii autonome Kosovo în comparație cu cele prevăzute în constituția iugoslavă din 1974.²³ Adăugînd la aceasta specificitatea etno-religioasă a populației majoritare de aici, reiese că statutul ei politico-juridic s-a degradat pînă la cel de minoritate națională. Și asta în contextul unui stat care nu a depășit concepția națională sârbă, ci dimpotrivă se identifică cu ea.

Există, bineînțeles, printre elitele intelectuale și politice ale ambelor părți implicate în conflict tendințe și strategii diferite. Unele accentuează puternic natura religioasă a conflictului. Nu este nicidecum o întîmplare faptul că gîndirea socio-politică sârbă și-a îndreptat atenția înspre aspectele teoretice și politice ale ortodoxiei, înspre legăturile istorice dintre biserică, religie, națiune etc.²⁴ Acesta este doar una dintre numeroasele tendințe care caută alte temelii pentru construirea identității naționale sârbe, dar care își mărește influența în contextul crizei din Kosovo. Religia islamică a majorității populației din Kosovo este folosită de ambele părți pentru a prezenta conflictul ca pe o formă regională a ciocnirii globale a civilizațiilor ortodoxe și islamice. Această doctrină tratează Kosovo ca pe o verigă a lanțului fundamentalismului islamic sau ca pe o parte a „Podului Verde” islamic care începe din Turcia, traversează sudul Bulgariei, Macedonia și Kosovo în direcția Albaniei, Muntenegrului și Bosniei-Herțegovina.²⁵ Conform acestor viziuni ideologice (de exemplu, cea a politologului Dr. L. Jevtić), autonomia Kosovo-ului va favoriza anexarea sa la Albania împreună cu alte părți ale fostei Iugoslavii, întărind astfel influența islamismului în zona creștinătății europene²⁶ (întrucît Albania este o membră a Conferinței Islamice). Fără doar și poate anumiți politicieni și elite ar putea avea astfel de concepții, dar prezentarea lor în termenii ciocnirii religioase a civilizațiilor expune conflictul unei largi intervenții externe și a unui rezultat neconstructiv; se creează o zonă de conflict cum este cea din Orientul Apropiat. Evenimentele care au avut loc pe la mijlocul lunii octombrie (1998 n. red.) dovedesc legitimitatea unor asemenea temeri.

Interpretarea conflictului și implicarea religiei dezvăluie, pe de o parte, imaturitatea societății civile și a elitelor respectivelor țări, iar, pe de altă parte, urmărirea unor anumite scopuri și interese de către acestea. În realitate, acordînd totală recunoaștere responsabilității interpretării cercetătorului, capabil nu numai să analizeze și să raționalizeze, dar și să creeze situații conflictuale, aș dori să mă refer pe scurt la următoarele. Există destule motive actuale și istorice pentru a interpreta conflictele din Balcani ca fiind limitate și regionale, mai mult sau mai puțin asociate, în mod firesc, cu armonizarea etnico-politică a relațiilor din secolul al XX-lea. Dorința de autonomie în Kosovo este și o manifestare a întregii particularități culturale a populației sale; caracterizată încă de tradiții patriarhale puternice și de durată, ea cedează în silă proceselor de modernizare economică, politică, spirituală. Este firească străduința de separare într-un stat autonom și o comunitate politică care să exprime și să susțină acest stil diferit de viață. Acestei străduințe, care se poate formula economic, cultural și politic, îi este opus fundalul irațional (sau manipulator din punct de vedere rațional) al unei mitologii naționale sau a unei mitologii religioase mondiale. De partea sârbă acest rol este jucat de mitologia regiunii Kosovo. Aceasta și-a început biografia încă din secolul al XIV-lea și este reîncarnată sub diferite forme în perioadele critice pentru

statul sîrb. Kosovo este cînd simbolul luptei dintre sîrbi și turci, cînd al luptei dintre islamism și creștinătate, cînd al victoriei comunismului asupra fascismului, cînd al ideii Serbiei Mari în opoziție cu ideea Albaniei Mari etc.²⁷ De partea albaneză, sînt introduse ideologemele cu semn invers: islamul împotriva creștinătății, Albania împotriva Serbiei etc. În mod sigur această mitologizare și globalizare a unor probleme conflictuale locale își are originea într-o lipsă de conștiință rațional-pragmatică a grupului. În loc să activeze demnitatea și legitimitatea modului diferit de viață al comunității în cadrul general acceptat al normelor civile, se încurajează o separare mecanică de centrul dominant sau o asociere la fel de mecanică cu acesta. În acest caz, ca de fapt în multe altele, instrumentalizarea religiei consolidează un fundal irațional în care pragmatismul și negocierile pentru drepturi sînt subminate de entuziasmul sîngeros al reminiscentelor istorice și culturale, care constituie uneori o sursă de energie vitală, dar, mult mai des, nu sînt decît coșmare obsesive ale comunității. În acest caz, resuscitarea lor paralizează eforturile de consolidare a ființei sale prezente, înstaurînd în loc triumful amar al trecutului.

În acest context, cuvintele Apostolului Pavel sună frumos, dar neputincios:

„Chiar dacă aș vorbi în limbi omeneste și îngerești, și n-aș avea dragoste, sînt o aramă sunătoare sau un chimval zîngănit. Și chiar dacă aș avea darul prorociei, și aș cunoaște toate tainele și toată știința; chiar dacă aș avea toată credința așa încît să mut și munții, și n-aș avea dragoste, nu sînt nimic. Și chiar dacă mi-aș împărți toată averea pentru hrana săracilor, chiar dacă mi-aș da trupul să fie ars și n-aș avea dragoste, nu-mi folosește la nimic. Dragostea nu va pieri niciodată. Prorocirile se vor sfîrși; limbile vor înceta; cunoștința va avea sfîrșit. Pentru că cea mai mare dintre ele este dragostea”.²⁸□

NOTE

1. Biblia. Epistola către Galateeni. 3:26-28
2. *Christianity. New Religious Movements*. Apărut în: **The Penguin Dictionary of Religion**, 1984
3. S. Huntington. *The Clash of Civilization*, în: **Foreign Affairs**, vol.72, No.73, 1993
4. V. Cornev, *O roly religioznoy traditsii v stranah zarubezhnogo vostoka (Rolul tradiției religioase în Orientul Mijlociu, în limba rusă)*, apărut în **Zarubezhnii Vostok: religioznie traditsii i sovremennost**. Moscova, 1983, pp.36-43.
5. Y. Atasoy, *Islamic Revivalism and the Nation-State Project: Competing Claims for Modernity*, apărut în **Social Compass**, vol. 44, No. 1, 1997, pp.83-101.
6. P. Merkl, *Introduction*, în **Religion and Politics in the Modern World**, N.Y., 1985, pp. 6-8.
7. E. Nowicka, *Roman Catholicism and the content of „Polishness”*, apărut în **New Religious Phenomena in Central and Eastern Europe**, I. Borowik, G. Babinski (editori), Krakow, 1997, pp. 81-93.
8. M. Mitrowic, *Srpska vera, crkva i nacija* (Credința sîrbă, biserică și națiune — în limba sîrbă), publicat în **Religija. Crkva. Nacija** (Credința. Biserica și națiune), Nis, 1996, pp. 222-230.
9. N. Bogomilova, **Kopnezh po Absolyutnoto** (Dorul de absolut — în limba bulgară), Sofia, 1994, pp.201-202
10. I. Borowik, **Institutional and Private Religion in Poland 1990-1994**, în **New Religious Phenomena in Central and Eastern Europe**, pp. 244-248.
11. D. Biale, *Mysticism and Politics in Modern Israel*, în **Religion and Politics in the Modern World**, pp. 191-193
12. A. Dialmy, *Feminisme et islamisme dans le monde arabe: essai de synthese*, în **Social Compass**, vol.43, No.4, 1996, pp. 481-503.
13. N. Smart, *Religion, Myth and Nationalism*, apărut în **Religion and Politics in the Modern World**, pp. 15-25.
14. I. Cvitkovic, *Nacija i konfesija u ratu (1911-1995)* (Națiunea și religia în timpul războiului (1911-1995) — în limba sîrbă), apărut în **Etno-religijski odnosi na Balcanu** (Relațiile etno-religioase în Balcani — în limba sîrbă), Nis, 1997, pp. 45-57
15. *Intervyu s Dr.Jeftic* (Interviu cu Dr. Jeftic — în limba sîrbă), publicat în **Edinstovo** (Unitate — în limba sîrbă), 8 noiembrie, 1992
16. P. Mitev, **Relations of Compatibility and Incompatibility between Christians and Muslims in Bulgaria**, Sofia, 1994, pp.180-189.
17. George Schoepflin, **Post-communism as a Political System. Ethnicity and Power**, Longo Editore Ravenna, 1998, pp. 9-11.
18. T. Bonazzi, *Civic Nation and ethnic Nation*, publicat în: **Societies and identities**, ed. Anna Krasteva, Sofia, 1998, pp. 76-83.
19. J. Krejci, *What is a Nation*, apărut în **Religion and Politics in the Modern World**, pp. 41.
20. M. Carey, *Catholicism and Irish National Identity*, apărut în **Religion and Politics in the Modern World**, pp. 104-121.
21. G. Savov, **Bosna i Hercegovina** (Bosnia și Herțegovina — în limba bulgară), Sofia, 1993, p. 29
22. B. Cosutic, *Kosovo and Metohija Status in the 1990 Serbian Constitution*, apărut în **Kosovo Dossier**, Belgrad, 1996, p. 11.
23. Ibid.
24. **Religija. Crkva. Nacija** (Religie. Biserica. Națiune — în limba sîrbă), Nis, 1996; **Etno-religijski odnosi na Balcanu** (Relațiile etno-religioase în Balcani — în limba sîrbă), Nis, 1997.

25. **Kosovo Dossier**, p.28.
26. *Intervyu s Dr. Jefiic* (Interviu cu Dr. Jefiic — în limba sîrbă), publicat în **Edinstovo** (Unitate — în limba sîrbă), 8 noiembrie, 1992.
27. T. Emmert, Kosovo: *Development and Impact of a National Ethics*, apărut în **Nation and Ideology**, New York, 1981, pp. 65-83.
28. **Biblia**, *Prima epistolă a lui Pavel către Corintieni*, 13:1, 2, 3, 8.

Traducere de Livia Cherecheș

*

*Nonka BOGOMILOVA (n. 1952), membră a Academiei Bulgare de Științe și cercetătoare la Institutul de Cercetări Filosofice, Departamentul de Studii Antropologice, din Sofia. Autoare a volumului **Kopnezh po Absolyutnoto** (Dorul de absolut — în limba bulgară) (1994), precum și a numeroase studii și articole al căror centru de interes îl constituie relația dintre religie și politică, dintre care menționăm Le role de la religion dans la Bulgarie contemporaine, publicat în volumul **La Bulgarie: une transition menacee** (1996) și The Sacred, the Time and the Everyday Consciusness in Eastern Europe, publicat în volumul **Il tempo e il sacri nelle societa post-industriali** (1997).*

*

The Ethnically Aggressive Instrumentalisation of Religion in South-Eastern Europe, studiu elaborat în 1998 la cererea Society for the Scientific Study of Religion, din Montreal, și publicat cu permisiunea autoarei.